УДК 821.512.145

Ф.Х. Миңнуллина

СУГЫШТАН СОҢГЫ ЕЛЛАР (1945–1950) ТАТАР ДРАМАТУРГИЯСЕ: ЗАМАН ГЕРОЕН ЭЗЛӘҮ (Т. Гыйззәт, М. Әмир, Р. Ишморат әсәрләре мисалында)

Великая Отечественная война оказала влияние в татарскую драматургию, на характер культуры в целом. Необходимость защиты родной земли от врагов активизировала звучание патриотических чувств. В центре пьес оказались мотивы призыва к борьбе с захватчиками, веры в победу. В статье рассматриваются татарские пьесы, написанные в 1945–1950-е годы XX века. Основной целью пьес в эти годы было обобщение событий войны, показ источников победы. Автор отмечает создание пьес, описывающих суровые будни войны без романтизма, изображающих труд советских людей.

Ключевые слова: татарская драматургия, Великая Отечественная война, трансформация, герой.

The Great Patriotic War had an impact on Tatar drama, on the nature of culture as a whole. The need to protect the native land from enemies intensified the sound of patriotic feelings. At the center of the plays were the motives of the call to fight the invaders, the belief in victory. The article discusses Tatar plays written in the 1945–1950-ies of the XX century. The main purpose of the plays in these years was to summarize the events of the war, to show the sources of victory. There are plays describing the harsh everyday life of the war without romanticism, depicting the work of Soviet people.

Keywords: Tatar drama, the Great Patriotic War, transformation, hero

Бөек Ватан сугышы башлану белән татар әдәбиятында халыкны көрәшкә чакыру, җиңүгә ышаныч, илне сакларга ант итү мотивлары үзәккә куела. Татар драматургиясе дә халыкны патриотик рухта тәрбияләүгә, Ватан азатлыгы, халыкның җиңелмәс көче, героик сыйфатлары, саф мәхәббәт, фидакяр хезмәт кебек мәсьәләләрне яктыртуга игътибар бирә. Бу Т. Гыйззәтнең «Изге әманәт», Н. Исәнбәтнең «Мәрьям», М. Әмирнең «Миңлекамал», Ф. Кәримнең «Шакир Шигаев», Р. Ишморатның «Кайту» һ.б. пьесаларында аеруча ачык чагыла. Сугыш башланган чорда язылган пьесаларда, гадәттә, совет кешесенең батырлыгы, тырышлыгы романтик рухта бирелә (Т. Гыйззәт. «Төнге сигнал», М. Әмир. «Партизан Иван», Н. Исәнбәт. «Мәрьям», Р. Ишморат. «Ватан кызлары», Г. Насрый. «Таныш кешеләр», «Патриотлар семьясы») [Шәрипова, 2022, б. 96]. Р. Ишморатның «Кайту» (1942), М. Әмирнең «Миңлекамал» (1944) кебек пьесалары исә героик эчтәлекле булып, халыкның тыл тормышындагы фидакяр хезмәтен, ватандашларының җиңүгә ышанычын, матур киләчәккә зур өмет белән каравын күрсәтә. Бөек Ватан сугышы тәмамланганнан соң,

драматурглар геройларны тасвирлауда бертөрлелеккә юл куймаска омтылсалар да, әдәби әсәрләрнең сәнгатьлелек дәрәҗәсе төшә. Пьесаларда тормышны турыдан-туры яктырту күзәтелә. Социализм үсешендә ачык каршылык юкка чыга дигән сәяси концепция әдәбиятта конфликтсызлык теориясен китереп чыгара. Сугышта җиңүне социализм җиңүе дип раслау, шәхеснең ролен игътибардан читтә калдыру гомуми тенденциягә әверелә [Заһидуллина, 2023]. Сугыш темасы барлык жанрларда дәвам итә: сугыш кырында ятып калганнарны юксыну, сагыну, батырлыкка дан җырлау мотивлары әйдәп бара. Мәсәлән, Т. Гыйззәтнең «Чын мәхәббәт» драмасында Гөләндәм образы, аның уйлары, эш-гамәлләре, өметләре һәм кичерешләре игътибар үзәгенә куелган. Ире сугышка китеп югалгач, Ватанга булган тирән мәхәббәте Гөләндәмгә, очучы булып, дошманнарны тар-мар итүдә катнашырга ярдәм итә. Ләкин әсәрдә сюжет таркаулыгы, кайбер образларның эшләнеп җитмәгәнлеге, характер буларак ачылып бетмәүләре сиземләнә. Мисал итеп, әсәрдә тискәре, үз мәнфәгатьләрен генә кайгыртып йөрүче буларак гәүдәләнеш тапкан Дәүранны китерергә мөмкин.

Югарыда әйтелгәнчә, әсәрләрнең күпчелегендә конфликтсызлык теориясе өстенлек итә. Бу теориядән күпмедер дәрәҗәдә Н. Исәнбәтнең «Рәйхан» (1949), Ю. Әминовның «Язылмаган законнар» (1957), Ш. Хөсәеновның «Чулпан» (1956), Ә. Фәйзинең «Рәүфә» (1958) кебек драмалары читтә кала [Мусин, 2017, б. 36]. Т. Гыйззәтнең «Чын мәхәббәт», «Алсу таң», Р. Ишморатның «Якты юл» (1947), «Идел буенда» (1949), М. Әмирнең «Җыр дәвам итә» (1948) пьесалары исә конфликтсызлыктан, ясалмалылыктан азат түгел. Шулай да, Р. Ишморатның «Якын дус», «Яңа бистәдә», Н. Исәнбәтнең «Гүзәл», Г. Насрыйның «Кушнарат», «Кадерле минутлар» кебек пьесалары (1950–1952) заман героен эзләүдә бер омтылыш булып торалар. Сугыш темасы белән янәшә бу еллар драматургиясендә хезмәт темасына да зур урын бирелә. Язучылар иҗат иткән геройлар дөньяны үзгәртерлек батырлар буларак гәүдәләнә. Фронтовикларның тыныч хезмәткә кайтуы, авылда яки завод-фабрикалардагы эшчәнлекләре сурәтләнә. Мәйданга чыккан нефтьчеләр (А. Әхмәт. «Серләр»), завод эшчеләре тормышы (Р. Ишморат. «Якын дус») драматургиягә дә күчә. Сугыштан кайткан геройның очраклы кимчелекләр, кеше холкы тудырган аерым проблемалар белән көрәшүе үзәккә куела. Бу елларда сугыш темасы белән янәшә шәһәр һәм эшчеләр сыйныфы, фән кешеләре, фәннең производство белән бәйләнеше, эшчеләрнең әхлак, гаилә, көнкүреше кебек мәсьәләләр актуаль тема-проблемалар буларак көн тәртибенә куела. М. Әмирнең фән кешесе турындагы «Профессор Саматов», Т. Гыйззәтнең «Чын мәхәббәт» пьесалары, А. Әхмәтнең (Абдулла Сафиулла улы Әхмәтов) инженер-геологлар хакындагы «Серләр» драмасы шундый темаларга алынуның уңышлы мисалы булып тора [Ханзафаров, 2017, б. 351]. Р. Ишморатның «Якын дус» (1949), «Бүләк» (1947) пьесаларында исә фәннең

производство белән бәйләнеше, завод-фабрика эшчеләренең хезмәте тасвирлана. Мәсәлән, «Бүләк» пьесасының төп герое, стахановчы Заһит, үз станогында автоматлаштыру тәҗрибәләре үткәрә. Моңа кадәр 2–3 норма арттырып үтәп килгән эшче, бер ярым норма бирү белән генә чикләнә. Бу вакыйгалар хезмәттәшләрен, парткомны да, сөйгән кызы Галияне дә уйга калдыра. Егет, Варламов янына килеп, зур эшкә алынуын аңлата. Вакыйгалар үстерелешендә Заһитның максатына ирешүе ачыклана. Ә. Камал фикеренчә, пьеса бик үк ышанып бетеп булмый торган урыннардан да азат түгел. Мәсәлән, «Заһитның тыйнаклыгы шулкадәргә барып җитә, ул үзенең яңа проектын хәтта парткомнан да яшереп эшли. Заһит фатирында бер «кыз»ның барлыгын белү белән, җитмәсә, аны үзе күреп тә түгел, күптәннән телчәнлеге белән танылган хатынның гайбәтенә генә ышанып, Галия Заһитка үпкәли. Мондый кыланчыклык безнең хәзерге эшче кызларыбызның холкына хас якмыни?» – дип яза мәкалә авторы [Камал, 1951, б. 116].

Сугыштан соң иҗат ителгән пьесаларның үзәк геройлары – фронтта булып кайткан ир-егетләр. Ватан азатлыгын саклауда зур батырлыклар күрсәткән Газиз (А. Әхмәт. «Серләр»), Әсгать, Хәйдәр (Ә. Фәйзи. «Отышлы кияү»), Мирсәет (Р. Ишморат «Якты юл»), Хәйри (М. Әмир. «Тормыш җыры»), Мостафа, Володя (Р. Ишморат. «Җыр дәвам итә»), Мирсәет (Р. Ишморат. «Якты юл»), Харис (Г. Насрый. «Кушнарат») һ.б. шундыйлардан. Бу геройлар тыныч тормышта тынгысыз көрәшчеләр, завод-фабрикаларны, авыл хуҗалыгын аякка бастыруда алгы сафта баручылар буларак ачылалар. Р. Ишморатның «Якты юл» (1947) пьесасында элеккеге фронтовик, колхоз кырларыннан югары уңыш алу өчен көрәшүче Мирсәет, партия оештыручысы Зөлфия, Фәрдәнә, Кашшаф кебекләр күрсәтелгән. Әмма әсәрдә геройларның фикерләү рәвешләренә, коры сөйләмнәренә күп урын бирелә. Пьесада җизнәсе Гафур белән каенесе Мирсәет арасында бер гектардан 140 пот уңыш алу-алмау хакында бәхәс бара. Мирсәет җизнәсе урынына колхоз председателе булып килә һәм максатына ирешә. Беренче пәрдәдә беркадәр дәрәҗәдә каршылык күрсәткән Гафур алга таба конфликтка керми. Нәтиҗә буларак, әсәр үсештән туктала, карашлар бәхәсе сүрелә төшә. Т. Гыйззәт сүзләре белән әйткәндә, «Әсәрдә конфликт бетә, көрәш юкка чыга» [Гыйззәт, 2000, б. 106]. Драматург Җәүһәрия шикелле җилбәзәкләрне, Габделмән кебек салам урлап йөрүчеләрне тасвирлап, әсәрдә күпмедер дәрәҗәдә кискен конфликтлар тудырырга омтылыш ясап карый. Әмма эш процессында туган авырлыклар, шуларны җиңәрдәй батырлык күрсәтүче геройлар сурәтләү объекты итеп алынмый.

Әлеге күренеш язучы-прозаик һәм драматург А. Әхмәтнең «Серләр» драмасында да чагылыш таба. Монда да көрәш юк дәрәҗәсендә. Әдип сугыштан соң, татар язучылары арасында беренчеләрдән буларак, нефтьчеләр тормышына һәм хезмәтенә багышланган «Кара алтын» (1947), «Яшәү көче» (1951) исемле очерк китапларын бастыра,

«Серләр» (1948), «Егет сүзе» (1954) исемле драма әсәрләрен яза. Авторны Татарстанда нефть сәнәгате барлыкка килү, хезмәт процессы кызыксындыра. Яңа заман яшьләре, хезмәт батырлары образлары иҗат ителә. Яшь кыз Рәхимә, Газиз, Иванов – шундыйлардан. Автор геологларның үзләренә генә хас холык-фигылен ача, аларны эш процессында күрсәтә. Пьеса Кәлимәт авылы тирәләрендә нефть ятмалары эзләү белән бәйле вакыйгалардан башлана. Язучы нефтьчеләр тормышын сурәтләү аша төрле холыклы кешеләрнең, төрле милләт вәкилләренең бердәм хезмәтен ача. Кара алтын эзләү эшенең башында торган механик Газиз, сугыш башлану белән фронтка китә. «Механик – сугыш вакытында танкист инде ул» [Әхмәт, 1949, б. 25], – ди ул. Ә Кәлимәт авылы басуында бораулаучылар, алны-ялны белми, җир мае эзли. «И в а н о в. Без фронтка танклар һәм танкистлар биреп кенә калырга тиеш түгел, без танкларны йөртә торган нефть тә бирергә тиешбез» [Әхмәт, 1949, б. 26], – диелә бу хакта әсәрдә. Ирләр белән янәшә бу авыр хезмәтне инженер-геолог, комсомолка, яшь кыз Рәхимә Сәлимова да башкара. Тылда эшче көчләр җитешмәүдән интеккән авыр көннәрдә сугыш җәфаларын иңнәренә салган хатын-кызлар Шәмсекамәр, Гашыйка, Сәхипҗамал нефть чыгару эшенә дә тотыналар:

«Ш ә м с е к а м ә р. Исәннәрмесез!

Н а р е к и й. Исәнмесез!

Ш ә м с е к а м ә р. Без әле генә егетләрне фронтка озаттык. Аларның өчесе дә нефтьтә эшләгән ие бит. Менә без... Гашыйка. Алар урынына.

С ә х и п җ а м а л. Скважинага.

Ш ә м с е к а м ә р. Колхоздан.

Г а ш ы й к а (*төзәтенеп*). Комсомол җибәрде» [Әхмәт, 1949, б. 27]. Алар үз дигәннәренә ирешә – нефть фонтаны табыла. Бу катлаулы хезмәттә аларга сугыш кырыннан яраланып кайткан Газиз дә кушыла. Шул рәвешле, автор Газиз, Иванов, Рәхимә образлары мисалында нефтьчеләр көчен данлый. Әсәрдә яңа заман, яңа яшәешнең нефть белән бәйле контрастлары – уңай (заман технологиясен үзләштерү, техник интеллигенция оешу) һәм тискәре (экологик афәт) күренешләр урын ала. Нефть продуктларының суны, әйләнә-тирә мохитне пычрату мөмкинлеге булу да чагылыш таба. Әсәр үз тәртибе, үз көе белән яшәүче төбәкнең үзгәрүе, аңа яңа заман сулышы килеп керү белән тәмамлана.

Ә. Фәйзи 1947 елда «Отышлы кияү» комедиясен иҗат итеп, киң җәмәгатьчелек игътибарына фронтта булып кайткан Әсгать Моратов, Хәйдәр Арсланов кебек образлар тәкъдим итә. Вакыйгалар үстерелешендә автор батыр сугышчылар ярдәмендә хезмәт урыннарын үз мәнфәгатьләре өчен файдаланырга омтылган бюрократ җитәкчеләрне һәм хезмәткәрләрне тәнкыйть утына тота. Әлеге күренеш язучының башка әсәрләрендә дә урын ала. Мәсәлән, «Сурыкмасов («Төтен»), Дуамалов, Туманский («Дуамалов һәм башкалар») –

шундыйлардан. Хафиз («Отышлы кияү»), Вильдан («Акчарлаклар», 1941–1949) кебекләр дә үз хаҗәтләрен генә кайгыртып көлкегә калалар. Рауза («Отышлы кияү») кебекләр – бизәнеп-ясанып кына яхшы кияүгә чыгу хакында хыялланучылар да – көлү объектына әверелә. «Акчарлаклар» музыкаль комедиясендә, мәсәлән, «Якты ялан» колхозы председателе вакыйгалар үстерелешендә көлке хәлгә кала. Әсәрдәге геройлардан Зәйтүнә, Шәмсия, Зиннәт, Фәтхи һ.б. – кечкенәдән үк авыл эшендә кайнап, хезмәт белән чыныгып үскән кыю һәм алга омтылучы авыл яшьләре. Зәйтүнә белән күрше авыл егете гармунчы Зиннәт арасында мәхәббәт хисләре уяна. Колхоз рәисе Вильданның бу эшкә эче поша, ачуы килә. Ул, Зәйтүнәне колхозда калдыру өчен, үз авылы егете зоотехник Фәтхи белән кавыштыру юлын эзли.

«Ф ә т х и (*күңелсез*). Зиннәтне үпкәләттек бит, Вильдан абзый, шәп түгел бит!

В и л ь д а н. Әйе, әйе. Күңелсезрәк килеп чыкты. Әмма кайгырма, без синең белән колхоз өчен Зәйтүнәне саклап калдык! Хәзер ычкындырма инде үзен!...» [Фәйзи, 1985, б. 354], – диелә бу хакта әсәрдә. Комедиянең финалы традицион: Зәйтүнә сөйгәне Зиннәт белән кавыша.

М. Әмирнең «Тормыш җыры» (1946), «Җыр дәвам итә» (1947), Г. Насрыйның «Кушнарат» пьесаларында да татар кешесенең сугыш кыры һәм тылдагы батырлыгы, туган илгә бирелгәнлек, хезмәт сөючәнлек, тормышка оптимистик караш кебек күркәм сыйфатлары чагылдырыла. А. Салихова фикеренчә, Г. Насрыйның «Кушнарат»ын уңышлы әсәр дип атап булмый. Дөрес, сугыштан соңгы беренче елларда әдәбият белемендә хөкем сөргән конфликтсызлык теориясе Г. Насрый иҗатына да йогынты ясый. Заман рухына хас булганча, биредә 50 нче еллар драматургиясендә үзәктә торган социалистик хезмәт темасы күтәрелә. Пьесада хезмәт кешене тәрбияләү чарасы, бәхет чыганагы итеп карала. Геройларның әхлакый йөзе дә хезмәткә мөнәсәбәттә бәяләнә. Биредә автор, Ә. Фәйзинең «Акчарлаклар» әсәрендәге кебек, колхозларны үстерү, уңыш арттыру өлкәсендәге актив эшчәнлекне күрсәтә. Сугыш кырында батырлыклар кылып кайткан Харис тыныч тормышта «Ялкын» колхозы председателе вазифасын башкара.

«Ш а к и р җ а н. Акыл бит яшьтә түгел, башта. Безнең Харис башлы егет булып чыкты, мин әйтәм. Соң шулай димичә. Казанда укып, агроном исемен алды. Сугыштан кайткач, үзен председатель итеп сайладык. Өч ел эчендә ниләр генә эшләмәде ул!.. Лаборатория оештырды. Кырларыбызны сортлы орлык белән күмде. Агроном бит ул, агроном! Үткән ел тагын укырга китте» [Насрый, 1952, б. 17]. Бу уңайдан «Маяк», «Чаткы», «Ялкын» колхозларын кушып, яңа сортлы орлыклар белән зур уңыш алуга, электростанция ачуга ирешкән Харисның сүзләрен китерү урынлы булыр: «Ә халыкка хезмәт итү – коммунизм төзү өчен көрәшнең алдынгы сафында бару дигән сүз. Ләкин

“Ялкын” кебек вак колхозлар белән зур максатка ирешүе авыр. Колхозларның бөтен эше хәзер фән һәм техника көченә корылган. Шундый зур көчне кечкенә басуларга сыйдырып буламы? Юк, булмый! Председательләр курсында укыган чакта мин Кубань егетләре белән сөйләштем, һәм миндә шундый фикер туды: Татарстан басуларын, Кубань далалары кебек, мул икмәк арсеналына әйләндереп булмыймыни?! Мөмкин бит, бик мөмкин. Моның өчен вак колхозларны кушарга, кечкенә басуларны зурайтырга кирәк. Алдынгы техниканы бөтен ходка җигәргә! Колхоз кырларын галимнәр лабораториясенә әйләндерергә! Менә мин өч ел председатель булып эшлим. Колхозыбызның лабораториясе бар. Сортлы орлыклар чәчәбез. Ә нәтиҗәсе?! Егерме-утыз гектар җирдән югары уңыш алып кына колхозларны баетып буламы соң? Булмый бит, Госман абзый, булмый! Ә халык җиребезнең “мул” уңыш бирүен, колхозларыбызның баюын, коммунизм чорының якынаюын тели. Халык югары максатка омтыла. Шушы зур һәм кыю омтылышның алдында бару – безнең изге бурычыбыз» [Насрый, 1952, б. 28]. Заман каһарманының гүзәл образын күрсәтү максаты белән язылган драмада геройлар тиешенчә ачылып бетмәгән. Ул, гомумән алганда, декларатив һәм статик. Шулай да, пьеса заман герое эзләү, фән-техника казанышларын яктырту омтылышы ягыннан игътибарга лаек.

М. Әмирнең «Тормыш җыры» (1946), «Җыр дәвам итә» (1947), Р. Ишморатның «Якты юл» (1947), «Якын дус» кебек сәхнә әсәрләре конфликтсызлык «теориясе» кануннарына яраклаштырыла, финал традицион рухта хәл ителә – аерым геройлар заманга хас кимчелекләрдән азат ителеп, гаепләрен танып, яхшы якка үзгәрәләр. Пьесаларда хезмәт кешесен эш урынында сурәтләгән берьяклы концепция өстенлек итә. Кешенең иҗтимагый һәм шәхси тормышындагы каршылыклар читтә кала.

Бу чор татар драматургиясендә эчке һәм тышкы матурлыкка ия булган көчле рухлы татар хатын-кызы образларын да бирде. Совет әдәбиятының бу өлкәдәге новаторлыгын хатын-кызларны коллектив хезмәт процессы аша тасвирлавында күрергә мөмкин. Илдә барган күмәк хуҗалыкларга берләшү процессы яңа кешеләр үстерде. Татар совет язучылары көрәшләрдә чыныккан, социалистик төзелешнең барлык тармаклары белән кызыксынучы, киң колач белән хәрәкәт итүче хатын-кызларны мәйданга чыгарды. Совет хатын-кызлары Ватанны саклау эшендә бәяләп бетергесез хезмәт күрсәтте. Алар фронт өчен үз-үзләрен аямыйча эшлиләр, сугыштан соңгы барлык кыенлыкларны нык торып кичерәләр. Шушындый җаваплы чорда, башка проблемалар белән беррәттән, әдәбиятта хатын-кыз образын киң күләмдә чагылдырган әсәрләр барлыкка килде. Фатыйма (М. Әмир. «Тормыш җыры»), Зәйтүнә (Ә. Фәйзи. «Акчарлаклар»), Сабира, Наилә (М. Әмир. «Наилә») һ. б. әдәбиятта татар хатын-кызына хас характерны чагылдырган образлар буларак тәкъдим ителәләр. М. Әмир «Тормыш җыры» драмасында сюжетны бер җыр

тирәсендә кора. Фашистлар тылында сугышкан Басыйр яраткан хатыны Фатыймага карата мәхәббәтен, Ватанга тугрылык хисләрен үзе язган җыр белән хәбәр итә. Әсәрнең исеменә үк чыгарылган «җыр» сүзенә символик мәгънә салынган. Ул, бер яктан, Басыйрның сөйгәне Фатыймага багышлап язган җырын – мәхәббәтен белдерсә, киңрәк планда «яшәү» мәгънәсен аңлата [Ганиева, 2017, б. 69].

Кайтмый калсам, туфрак булсам, бәхил бул!
Елак булма, Фатыймам, батыр бул!
Туган илдән көч алырсың,
Миңа тиң дуслар табарсың,
Мин җыр булып сиңа кайтырмын.
[Әмир, 1985, б. 95]

М. Әмирнең «Наилә» (1947) комедиясендә дә Наилә, бригадир Сабира кебек алдынгы колхозчы хатын-кызларны күрәбез. Алар ир-атлар белән янәшә хезмәт итеп, бригадалар арасындагы ярышта җиңеп чыгалар.

1945–1950 еллар драматургиясендә тормышны, яшәешне күбрәк тышкы яктан, совет иленең сугыштан соңгы тыныч тормышта ирешкән уңышларын күтәренке публицистик рухта яктырту белән чикләнелә. Әдәбиятның тормышчанлыгы кимү, каршылыкларны шомартып сурәтләү үзен нык сиздерү, «конфликтсызлык теориясе»нең зур зыян китерүе, төзелешләр, хезмәт җиңүләре белән мавыгып, әдипләрнең еш кына кеше шәхесен икенче планда калдырулары күзәтелә. Әкренләп, яңа әдәби герой – элеккеге фронтовик – мәйданга чыга. Фронтта туган илен саклаган геройның тыныч тормыштагы катып калганлык, эгоизм һ.б. тискәре күренешләрне тәнкыйть итүе бирелә. Сугыштан соңгы чорда илдә барган хәл-вакыйгаларны уңай яктан гына яктырту өстенлек итә. Геройларның гомуми эшкә, дәүләт һәм халык эшенә тулысынча бирелгәнлеге алгы планга чыга.

Әдәбият

Ахмадуллин А.Г. Татарская драматургия: истоки и проблемы. Казань: Татар. кн. изд-во, 2012. 482 с.

Әмир М. Тормыш җыры // *Мирсәй Әмир.* Сайланма әсәрләр: 3 томда. 2 т.: пьесалар. Казан: Татар. кит. нәшр., 1967. Б. 95.

Әхмәт А. Серләр // Казан утлары. 1949. № 5. Б. 5.

Ганиева А.Ф. Мирсәй Әмир драмаларында чор проблемаларын яктырту үзенчәлеге // Восток-Запад: литература и художественная культура: Сб. материалов Междунар. науч.-практ. конф.. (Казань, 2017). Казань, 2017. С. 68–71.

Гыйззәт Т. «Серләр» // *Гыйззәтов К.* Таҗи Гыйззәт // Казан: Мастер Лайн, 2000. Б. 108.

Заһидуллина Д. Чал татар әдәбиятының 100 елы. URL: https://kazanutlary.ru/news/d-bi-t-nkyjt/chal-tatar-dbiyatyny-100-ely-dvamy (мөрәҗәгать көне: 18.09.2023).

Камал Ә. Р. Ишморат драмалары. URL: https://kazanutlary.ru/j-archive/journal-materials/1951-3/riza-ishmorat-dramalary?ysclid=lmnggfbknc192632153 (мөрәҗәгать көне: 21.09.2023).

Мусин Ф. Әдәби хәрәкәт // Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 5 т.: 1917–1956 еллар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. 2017. Б. 16–39.

Насрый Г. «Кушнарат» // Казан утлары. 1952. № 4. Б. 8

Фәйзи Ә. Әсәрләр: 5 томда. 3 т. Казан: Татар. кит. нәшр., 1985. 454 б.

Ханзафаров Н. Татар әдәбияты тарихы: 8 томда. 5 т.: 1917–1956 еллар. Казан: Татар. кит. нәшр., 2017. 2017. 623 б.

Шарипова А. С. Татарская драматургия ХХ – начала XXI в.: инвариант и его исторические трансформации: дис. ... д-ра филол. наук. Казань, 2022. 322 с.

Миңнуллина Фатыйма Хәлиулла кызы,
филология фәннәре кандидаты, ТР ФА Г. Ибраһимов исемендәге Тел, әдәбият һәм сәнгать институтының әдәбият белеме бүлеге өлкән фәнни хезмәткәре